

«Я» І РОМАНТИКА: РОЗПУТТЯ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

Біографію Олександра Довженка можна писати як історію мистецького самоствердження за найнесприятливіших обставин: свобода вибору була вкрай обмеженою, нагляд видавався всеохопним, а від конкретної особистості нестак і багато ніби залежало. А проте життєписи найвидатніших українських митців першої половини ХХ століття засвідчують, що моделі достосування до тоталітарного соціуму кожен розробляв по-своєму і що в кінцевому підсумку творче самоздійснення (здебільшого неповне, усічене, порівняно зі сподіваннями, породженими блискучим дебютом, хай то будуть «Сонячні кларнети», «Звенигора» чи «Дівчина з ведмедиком»!) залежало від чуття *свободи*, перш за все навіть не житейської, суспільної, а внутрішньої, свободи думати і писати. Виглядає, що поетам велося трохи легше, аніж прозаїкам чи драматургам: поодинокі добрі вірші майстрів у кожній збірці майже контрабандно з'являлися поряд із соцреалістичними паротягами, тоді як роман, п'єса чи кіносценарій не могли постати не лише з огляду на цензуру, а й з причин концептуальних, адже тут ішлося не про фіксацію миттєвого переживання, настрою, а про філософське

й психологічне осягнення епохи, яке попросту паралізувалося рамками соціалістичного реалізму.

Покоління, до якого належав Довженко, уже намагалися цілковито підставово називати петлюрівським, уенерівським, воно формувалося й дорослішало на хвилі піднесення національних визвольних змагань. У радянській автобіографії славетний кінорежисер покійно й скрушно самознищувався, твердячи, що, мовляв, «увійшов у революцію не тими дверима»¹ (схожою фразеологією послуговувалися його найвидатніші ровесники, згадати хоча б, як журився в мемуарній «Мандрівці в молодість» Максим Рильський, бо в юності робив вибір, не маючи «ані сейсмографа, ні доброї антени», щоб розпізнати велич радянської дійсності). Щодо 23-річного Сашка Довженка, то він виборював Україну зі зброєю в руках, добровольцем петлюрівського війська. Цей вибір визначався, очевидно, ще в дитинстві, родинним оточенням (принаймні поодинокі натяки знайдемо і в «Зачарованій Десні», і в щоденнику), а згодом самою атмосферою 1917 року, пафосом велелюдних київських маніфестацій. Автобіографічна кіноповість засвідчує травматичну складність осягнення національно-культурної ідентичності — і тому золотий годин українського відродження сприймався як обіцянка миттєвого зцілення. У контексті постсталінських 50-х і обнадійливо-ліберальних ніби 60-х неймовірно актуально звучав діалог, переказаний простосердним оповідачем-дитиною:

— Тату!

— Що, синку?

¹ Довженко О. Твори в п'яти томах. — К.: Дніпро, 1983. — Т. I. — С. 23. Далі посилання на це видання — в тексті.

— Що там за люди пливуть?
— То здалека. Орловські. Руські люди, з Росії пливуть.
— А ми хто? Ми хіба не руські?
— Ні, ми не руські.
— А які ж ми, тату? Хто ми?
— А хто там нас знає, — якимось журливо проказує мені батько. — Прості ми люди, синку... Хахли, ті, що хліб обробляють. Сказати би, мужики ми... Да... Ой-ой-ой... мужики, й квит. Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки звання зосталось.

(До того ж ці розмови, зафіксовані чіпкою хлопчачою пам'яттю, майже дослівно відтворені потім і в щоденнику: батько «не знав, до якого народу він належав, як не знали і всі, з ким він дружив, з ким працював до революції. Руські люди, проте, в його були окремі. По Десні сплавляли плоти з Орловщини.

— То руські.
— А ми які? — питали ми, тоді ще малі діти.
— Ми які? — перепитував батько, не знаючи, що одповісти, але смутно почуваючи якусь важку і прикру пелену на своїх очах. — Ми мужики... Хлібороби ми, прості собі люди, одним словом, мужики й квит.

Ми примовкали. Мовчав далі й батько. Він міг би для нашої національної свідомості додати, що ми «хохли», але він не любив цього образливого слова. [...] *Ми були єдиним народом в Європі, не знаючи, хто він.»¹*

¹ Довженко А. Дневниковые записи. Щоденникові записи. 1939–1956. — Харків: Фоліо, 2013. — С. 545.

А вже перший вихід «у люди», контакт з владою обернувся принизливою й брутальною демонстрацією упередженості всього рідного, звичного, свого — і відкрив існування чужої, ворожої реальності, на яку не можна не зважати. Учителю видався майбутньому першокласнику «паном», і мовою він послуговувався таки панською:

— Это твой? — спитав він батька, зиркнувши на мене з-під окулярів утомленими очима.

— Так, звиніть, се мій хлопець, чи, сказати б, ребяченок меншенький, — відповів батько тихим чужим голосом, смиренним, як у церкві.

— А как зовут?

— Сашко.

— Тебя не спрашиваю. Пускай сам ответит, — сказав тоном слідчого учитель і знову прохромив мене своїм сірим оком.

Я мовчав. Навіть батько, і той якимось трохи злякався.

— Ну?

Я вчепився одною рукою в батькові штани [...]

— Сашко, — прошепелів я.

— Александр! — гукнув учитель і невдоволено глянув на батька. Потім знов перевів на мене очі і задав мені найбезглуздіше і найдурніше запитання, яке тільки міг придумати народний учитель:

— А как зовут твоего отца?

— Батько.

— Знаю, что батько. Зовут как?!

[...]

— Не развитый! — промовив нерозумний учитель. Ми з батьком пішли геть.

Це був голос влади як такої, хоч і йдеться про наймізернішого її представника. Ті самі застрашливо-зверхні, тільки що стократ грізніші, інтонації звучатимуть за кілька десятиліть з уст, скажімо, Лаврентія Берії, котрий на засіданні сталінського Політбюро вимагав «вправить Довженке мозги». До того ж тут ідеться про подвійну, а відтак особливо тяжку травму, бо дитина стає свідком приниження свого батька.

Стратегія Довженкового автобіографічного письма особливо цікава у зв'язку з тим, що як митець він повсякчас намагався вибудовувати альтернативний сценарій, давати змогу своїм автобіографічним персонажам зробити інакший вибір, аніж зробив сам автор. Первинні психологічні травми, спричинені втратою ідентичності, від якої залишилося, отже, тільки «звання», поглибилися після національної катастрофи 1919 року, арешту й потреби повсякчас доводити свою лояльність щодо неприйняттого режиму. Весь радянський міф Довженка — романтичного співця соціалізму, розпадається вразки у наслідок епізодів його реальної біографії.

Маємо сенсаційну «справу № 112» Надзвичайної комісії Волинської губернії від 27 грудня 1919 року: «Орловский В. Г., Довженко А. П., Кучеришко О. А. поступили добровольно в Петлюровскую Армию Украинской Народной Республики и выступили активно с оружием в руках против Советской власти, причем при аресте у них были обнаружены подложные документы, свидетельствующие о том, что они явились на территорию Советской Республики для того, чтобы проживать нелегально. А ввиду того, что они перешли на территорию Советской Республики после окончательного разгрома остатков Петлюровской

Армии, поляков Красной Армией и в установленный срок появились не в советском учреждении для регистрации, признать их врагами Рабоче-Крестьянского правительства, перебравшимися с неизвестными целями, и заключить их в Концентрационный лагерь. Но ввиду запроса о них Губнаркома Коммунистов-Борьбистов приговор до выяснения существа вопроса в исполнение не приводить».¹

Довженко, схоже, служив у тому самому «курні чорних гайдамаків, що брали участь у штурмі київського Арсеналу» в січні 1918 року.² Фотографія у шапці зі шаліком висіла у сосницькій батьківській хаті, про що не забарився повідомити органам старанний інформатор. Згодом фото нібито якийсь час зберігалось у Національній кіностудії художніх фільмів ім. Олександра Довженка. Спогади Олександра Гриценка, процитовані 20 лютого 2013 року на сайті «Відомо», продовжують сюжет зі «справою № 112»: «Полк Примакова несподівано захопив Житомир. Петлюрівці відступили. Наша партія боротьбистів, до якої я належав, вийшла з підпілля і почала діяти. Я став працювати в губнаросвіті. Одночасно отримав партійне доручення: мене призначили інспектором РСІ (робітничо-селянської інспекції). У той час РСІ мала великі повноваження. Мені видали в ревкомі мандат і запропонували негайно проінспектувати в'язницю. Потім мене запросили на розмову лідери нашої партії: Блакитний, Шумський і Гнат Михайличенко.

¹ ЦДАМЛМ України. — Ф. 1196, оп. 2, од. зб. 14. — Арк. 1–13.

² Антоненко-Давидович. Б. На шляхах і роздоріжжях. Спогади. — К.: Смолоскип, 1999. — С. 166.

Я зрозумів, що це за їх клопотанням дісталися мені такі високі повноваження. Запам'яталися слова Василя Блакитного: “Товариш Грищенко, просимо тебе з серйозністю поставитися до свого завдання. Нам відомо, що цієї ночі мають бути розстріляні представники української інтелігенції, які служили у Петлюри. Будьте уважні і прискіпливі, щоб не загинули потрібні для України люди”. З такими установками я пішов перевіряти в'язницю. Там супроводжував мене сам начальник тюрми, вчорашній “пролетар”. Ось ми підійшли до першої камери смертників і зупинилися. Начальник в'язниці заглянув у свою папку і тихо сказав: “Тут дожидає свої кулі петлюрівський комісар Довженко. Велика у них шишка. Викладав в петлюрівській школі якийсь предмет”. Грищенко продовжує: “Мене вразила поведінка людини, яку засудили до страти і яку вночі повинні розстріляти”. “Його треба за будь-що врятувати”, — подумалося мені, і я спокійно сказав: — Вибачте, але мені хотілося б поговорити з вами. Я вчитель за фахом, а ви, здається, теж педагог. ...Довженко зреагував на це — швидко повернув голову і пильно подивився мені в очі. Тому сів, оперся руками об нари й сказав: “Будь ласка”. Тепер я міг розглянути цю людину, яка по-справжньому хвилювала мене. Чим? Так, мужність, презирство до смерті. Але його очі випромінювали глибинний розум, а його чоло — навіть тут, у напівтемній камері — здається, так і сяяло мудрістю. Мені на пам'ять несподівано прийшло слово: “Пророк!” Я подумав із жахом: “І його мали розстріляти?!” А вголос я запитав: “Що викладали ви в школі старшин?” — “Історію України та естетику”». Грищенко запропонував в'язневі роботу і таким чином урятував від розстрілу.

Доля Олександра Довженка — це ще один варіант питомої для української історії ситуації генія, народженого в селянській хаті, а відтак приреченого на неймовірні складнощі творчого самоздійснення. Архетипним у цьому ряду постає життєпис Тараса Шевченка, а вже у XX столітті, на тлі модерних декорацій, відбувалося художницьке становлення Павла Тичини, Олександра Довженка, Катерини Білокур... У «Зачарованій Десні» вплив історично значущої культурної моделі виразно помітний. Оповідач малює цілковито згармонізований, майже утопічний світ поза соціумом, зелений, розмаїто завітаний яблуневий рай, з якого майбутній митець виносить уявлення про красу й добро. У згоді з архетипним сюжетом наголошено на вбогості, аскетизмі побуту, відданості хліборобській праці. Між тим зі спогадів і щоденника знаємо, що сім'я доробилася якогось достатку, а стосунки в ній були безконфліктними... (Уже в 40-х на сторінках щоденника з'являться грікі рефлексії про пияцтво батька, лінощі діда, господарські втрати й негаразди, повсякчасну «домову війну» батька з матір'ю. «Далекі літа дитячі виринають з тьми часу, і багато дечого з'ясовується в справжній своїй суті — і батьківські запої, і лайки, і бійки, і п'янський увесь отой нелад, ота відсутність святої тиші, що позначила нашу хату, і смуток, і темне відьомство, і прокльони дітей, і много іншого зла, яким мов пригавровані були мої батьки і дід».¹)

У Сосницькому оточенні не знайшлося жодного провідиря чи магічного помічника: «в науку» йти не було до

¹ Довженко А. Дневниковые записи. Щоденникові записи. 1939–1956. — С. 315.

кого. Та й далі з освітою не складалося, адже в Глухівському учительському інституті, куди батько послав хлопця, продавши («відкрояв від серця» — сказано в «Автобіографії») через втрачену стипендію десятину землі, — жертва неабияка! — готували обрусителів краю, от власне що клонували вчителів-чиновників, на зразок того колоритно представленого в «Зачарованій Десні» прозорливця, що при вступі до школи визнав малого Сашка «неразвітим». (В «Автобіографії», до речі, згадано про вісімнадцять карбованців, які доплачували вчителям «за обрусіння краю»). Тож почуття меншовартості від усвідомлення приналежності до нації хохлів-мужиків, котрі назавжди втратили колишню козацьку славу і прирекли своїх талановитих нащадків шукати місце в чужомовних імперських елітах, мусило в студентські роки тільки поглибитися. Аура гетьманської столиці в провінційному містечку все ж якось відчувалася, принаймні ще стояли церкви, з немалими клопатами й зусиллями (міцно будували пращури!) висаджені в повітря аж у другій половині ХХ століття. Навіть у підрадянській «Автобіографії» згадано, що всупереч офіційним настановам інститутська молодь читала «українські книжки»: «Це був “Літературно-науковий вісник” і газета “Нова Рада”, що видавалися, здається, у Львові і читалися у нас потай від педагогів як щось рідне, але заборонене» (I, 21). Довженко суто стильовими засобами намагається применшити значення читаної найвніше, мовляв, молодими людьми «неправильної» з погляду радянського цензора періодики; думаю, і назви «Ради», яка виходила від 1906 до літа 1914 року і якою захоплювався глухівський студент, та «Нової Ради», посталої вже у часи УНР, він сплутує свідомо, аби акцентувати

на нетривалості шкідливих ідейних впливів. Між тим це важливе особисте свідчення про вплив чикаленківської газети, навколо якої формувалося середовище майбутніх творців української держави; і то, як бачимо, йдеться не лише про майбутніх лідерів УНР, згуртованих навколо редакції, але й про ширші кола національно свідомої інтелігенції. (Схожа стильова гра як функція внутрішнього редактора виявляється і в твердженні, що й 1917 року через «відсутність нормальної, здорової політичної освіти» «про комунізм я нічого не знав, і якби мене спитали тоді, хто такий Маркс, я відповів би, що це, мабуть, видавець різних книжок» (I, 23). Остання фраза, до речі, алюзійна щодо новели Хвильового «Заулок», героїня якої нечітко розрізняла Маркса-видавця і Маркса-автора.)

По закінченні інституту перед молодим педагогом слався уторований поколіннями шлях. Адже чимало наших класиків ХІХ віку займалися писанням як таким собі екстравагантним — хоч і не завжди цілковито безпечним — хобі. Пантелеймон Куліш багато років працює як державний службовець; Панас Рудченко здобуває в Полтаві високий чин дійсного статського радника; Іван Тобілевич успішно торує кар'єру в Єлисаветградському поліційному управлінні (внаслідок його звільнення, як писав Іван Франко, «Росія стратила поліційного пристава, Україна зискала Карпенка-Карого»); Михайло Коцюбинський скніє в Чернігівському статистичному бюро... Чи не найпоширенішим варіантом «легалізації» літератора було якраз учителювання: Костомаров, Глібов, Нечуй-Левицький, а вже при початку нового віку — Зеров, Рильський, Тичина... Творчості віддавався хіба вільний від основного заняття час. До того ж вона була напівзабороненою, пере-